

Тамара Демченко

ДОКУМЕНТ ЧАСІВ БОРОТЬБИ ЗА СКАСУВАННЯ УТИСКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Дана публікація є оприлюдненням доповідної записки, поданої делегацією українських діячів голові Кабінету Міністрів Росії у лютому 1905 р., – цікавого документа доби початку революції 1905 – 1907 рр., у якому знайшло своє відображення прагнення національно свідомої інтелігенції до усунення нерівноправного становища української мови законним шляхом.

Ключові слова: українська мова, доповідна записка, заборонні закони, діячі національно-визвольного руху.

В умовах сьогодення, буквально просякнених проблемами, пов'язаними зі статусом української мови в Українській же державі, а в ширшому плані – з долею національної освіти, культури й самої нації та її державності, доречно буде перечитати документ, який стосується боротьби за скасування тих законів Російської імперії другої половини XIX ст., які вивели українську мову за рамки легального існування, поставили багатомільйонний народ у становище духовного раба. Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ 1876 р., циркуляр від 8 жовтня 1881 р. завдали найбільшої шкоди українській справі. Українська інтелігенція ніколи не припиняла боротьби за скасування обмежень, витворених цими зразками імперського бюрократичного завзяття, глибоко усвідомлюючи, що національне відродження за умов, коли мова народу, який прагне до звільнення, поставлена поза законом, немислиме. Історія цього руху і викладена в документі, укладеного з єдиною метою, донести до голови Комітету Міністрів Росії С. Вітте актуальність якнайшвидшого роз'язання наболілого питання. Аналогічні звернення підготували «громадяни» Одеси¹, Харкова², відповідні рішення ухвалювали земські збори, різні громадські організації, проте даний випадок відрізняється тим, що петицію вирішено було вручити особисто. Поїздка делегації українських діячів до С.-Петербургу у складі Ольги Косач (Олени Пчілки), Іллі Шрага, Володимира Науменка і Миколи Дмитрієва – це, як стверджував Є. Чикаленко, одна з акцій керівництва Демократичної партії, якому «з великим напруженням пощастило вирядити до Вітте делегацію, що складалася з таких поважних та солідних осіб...»³.

Важливим стимулом до активізації діяльності для українських діячів стали положення Указу 12 грудня 1904 р. Цей плід міркувань та зусиль «ліберального» міністра внутрішніх справ П. Святополка-Мирського торкався багатьох питань, актуальність яких не викликала сумнівів ні в опозиції, ні у проурядових колах чи навіть у середовищі крайніх реакціонерів та чорносотенців. Кожен міг вибрати те, що суттєво зачіпало його інтереси. Для українських діячів на першому місці перебувало позитивне роз'язання питання щодо мови, тому найбільше зацікавлення викликали 7-ий пункт указу та звістка про створення спеціальної комісії Комітету Міністрів під проводом Д. Кобеко, яка повинна була виробити новий цензурний статут. Згодом напрацювання комісії використав С. Вітте, коли готував Тимчасові правила для преси (24 листопада 1905 р.). У його мемуарах діяльність комісії отримала суперечливу оцінку: з одного боку, він позитивно оцінив роботу голови комісії Д. Кобеко, але мав великі сумніви

щодо її членів, серед яких переважали консервативні елементи⁴. Іншими словами, спроба лібералізації курсу напередодні революції зазнала поразки. Проте все це аж ніяк не означає, що зусилля провідних діячів українського національно-визвольного руху виявилися марними: зовсім ні – їх би не зрозуміли ні національно свідомо інтелігенція, ні представники молоді, якби вони байдуже прореагували на указ, котрий викликав зливу сподівань і пробудив чимало надій у суспільстві.

Поїздка до імперської столиці на початку лютого 1905 р. делегації з України і вручення нею записки голові Кабінету Міністрів під час аудієнції – досить відома подія, що знайшла відображення в узагальнюючих працях⁵. Але досліджень про цю акцію немає, очевидно, через брак інформації. С. Вітте у своїх мемуарах навіть не згадав про візит представників української інтелігенції. І. Шраг скупо записав в «Автобіографії», що високопоставлений чиновник «прийняв нас дуже ласкаво, попросту, і мав з нами досить довгу розмову. Він так себе поводив, що за якийсь час нам здалося, що ми сидимо не в кабінеті президента кабінету міністрів, а у доброго знайомого. Вітте обіцяв нам уважно розгледіти докладну записку, яку ми йому подали і зміст якої коротенько переказали, і пообіцяв, що все зробить, щоб задовольнити наші бажання, але додав, нашвидку цього не можна зробити. – «Вы долго ждали, господа, – сказав нам на прощання Вітте, – подождите еще месяца три»⁶. Сліди перебування Олени Пчілки в Петербурзі збереглися в книзі, створеній її дочкою. У листах самої О. Косач та її знайомих відтворені деякі подробиці петербурзького візиту на початку лютого 1905 р. Надзвичайно важливо підкреслити, що «Лесина мати» «була в хорошому настрої і вигляд мала чудовий»⁷. Цей же епізод згадується і в сучасній публікації про О. Косач, де трактується як характерний для діяльної натури письменниці вчинок⁸. З іншого боку, залишається справедливим зауваження О. Забужко з приводу цієї ж події: «факт, який у нашій історіографії так само помітного місця не посів, а дарма – все-таки то були *перші* переговори з імперським урядом, де Україна була презентована як певна автономна цілість, хай тільки мовно-культурна»⁹. Проте варто знати, що посада голови Комітету Міністрів, попри гучну назву була не такою вже й впливовою: коли у серпні 1903 р. імператор Микола II звільнив С. Вітте з посади міністра фінансів і оголосив про нове, «вище», призначення, той розцінив це як опалу¹⁰, бо «пост голови Комітету Міністрів виглядає абсолютно бездіяльним. [...] Комітет являв собою вищу адміністративну установу», в яку «вносилась маса адміністративного мотлоху»¹¹. Іншими словами, С. Вітте й не зміг би виконати свою обіцянку в силу декоративності своєї посади і особистої неприязні до нього з боку імператора. Ситуація змінилася тільки восени 1905 р., коли на базі положень Маніфесту 17 жовтня, був підписаний закон про Раду Міністрів – постійний і відповідальний орган вищого державного управління. Однак з ліквідацією Комітету Міністрів у квітні 1906 р. С. Вітте відправили у відставку¹². Стрімкий розвиток революційних подій зробив такий засіб, як подачу різного роду петицій, непотрібним. Отже, пропагандистське значення візиту виявилось нетривалим. Проте зміст документа, як ми вже писали на початку, набув актуальності в принципово нових історичних умовах. Найціннішою його ідеєю є навіть не дбайливо виписаний реєстр кривд, заподіяних українській мові, культурі, освіті, а заклик до боротьби за радикальну зміну нестерпного становища усіма доступними засобами. Текст «доповідної записки» написала Олена Пчілка¹³. Проте у підготовці матеріалів їй, безумовно, допомагали й інші «громадяни», зокрема І. Шраг. Свідченням цього є чернетки чернігівського діяча, що стосуються проблем, піднятих у записці: впровадження української мови в початковій школі, перелік земських управ, сільськогосподарських комітетів, з'їздів, які «висловилися за найширший доступ місцевої мови» в школи і заснування преси для народу тощо¹⁴. В. Науменко підготував до друку й подав до Петербурзького цензурного комітету у 1888 р. книгу «Опыт грамматики малорусского языка», але отримав відмову з красномовним коментарем: «Малорусский язык, по нашему мнению, не должен существовать; как же мы можем допустить печатание грамматики такого языка?»¹⁵. Він же був редактором «Киевской старины» і очолював Київське товариство грамотності. М. Дмитрієв – полтавський адвокат і громадський діяч, теж був палким поборником рівноправства української мови, відміни заборони школи, преси¹⁶. У

тому ж 1905 р. він став видавцем і редактором часопису «Рідний край». Отже, особи, обрані для депутації, були не випадковими людьми, й це позначилося на змісті й душі їхнього звернення. Воно відрізняється численними, ретельно підібраними фактами, зваженістю й певною обережністю висловлювань, але водночас просякнуте почуттям власної гідності і глибокою вірою у правоту своїх вимог і справедливість своєї справи.

Текст цього документа, наскільки нам відомо, ніколи не друкувався, хоча він оприлюднений на сайті «movahistory» із зазначенням, що одна з копій зберігається у Львівській бібліотеці імені В. Стефаніка¹⁷.

Ми публікуємо його з машинописної копії, що зберігається в Чернігівському держархіві в особовому фонді І. Шрага¹⁸. Розбіжностей з вищеназваним текстом немає, за винятком заміни прізвища у переліку осіб, які зверталися за дозволом на видання періодики: видавцем «Неділі» у чернігівському варіанті вказано Коваленка¹⁹, а у львівському – Федорченка, перед прізвищем Муркен у першому випадку зазначено г-жа¹⁹, у другому – знято. Є і ще деякі виправлення (уніфікація вживань великої літери, пунктуація), які свідчать, що чернігівський варіант не був остаточним. Наприкінці у львівському варіанті вказані прізвища, посади та домашні адреси членів делегації, проставлені місце і дата подачі записки – м. С.-Петербург, 10 лютого 1905 р.²⁰. У тексті, поданому нижче, ці реквізити відсутні.

Документ друкується мовою оригіналу сучасним російським правописом, без будь-яких лексичних змін, виправлень і доповнень. Скорочення в тексті доповнюються у квадратних дужках. Наприкінці публікації вказані вихідні дані і подані примітки до тексту.

1. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 1–9.
2. Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 6. – С. 253–254.
3. Чикаленко Є. Спогади. 1861 – 1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 369.
4. Витте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 356–357.
5. Політична історія України. XX століття: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. С. Кармазіна. – С. 200.
6. І. Л. Шраг. Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 57.
7. Косач-Кривинюк О. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 747.
8. Чернов А. Зірка українського відродження: Чого протягом семи десятиліть можновладці не могли пробачити Олені Пчілці? // День. – 2009. – 25 липня. – С. 7.
9. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – С. 432.
10. Витте С. Ю. Воспоминания... – Т. 2. – С. 245.
11. Там же. – С. 259.
12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд., перераб. и доп. – М., 1983. – С. 273, 275.
13. Косач-Кривинюк О. Леся Українка... – С. 747.
14. Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп 1, спр. 35, арк. 5–19.
15. Українське питання / Упоряд. М. Тимошика. – К., 1997. – С. 206.
16. Киевская старина. – 1905. – Т. 89. – № 4. – С. 61–62.
17. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 1–16.
18. Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп 1, спр. 2, арк. 1–17.
19. Там само, арк. 13.
20. Документи Комітету Міністрів 1905 року // <http://movahistory.org.ua/wiki/> – С. 16.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Назревшая потребность в изменении условий, среди которых действует русская печать, вызвала в последнее время знаменательные правительственные предначертания касательно этого вопроса. В числе важных пунктов, выдвинутых в этих предначертаниях, являются те, которые касаются пересмотра действующих теперь постановлений, ограничивающих в области печатного слова права отдельных народностей Империи.

В настоящее время, когда выяснилось, что вопрос этот будет обсуждаться в Комитете Министров по поводу же пересмотра законов 1876¹ и 1881 гг.², запрошены министерства народного просвещения и внутренних дел, которые в свою очередь будут принимать в соображение отзывы Киевского, Подольского и Волынского Генерал-Губернатора³, а также мнение Императорской Академии Наук⁴ и университетов, – из которых указаны, как ближе стоящие к местному вопросу университеты южнорусские⁵, – мы, нижеподписавшиеся, как уроженцы Малороссии, близко заинтересованные решением вопроса о положении малорусской печати и малорусского слова, как представители малорусских писателей и почитателей этого слова, – просим ВАШЕ ПРЕВОСХОДИТЕЛЬСТВО выслушать и наши заявления по этому же вопросу, твердо веря, что мы найдем сочувствие и поддержку справедливым желаниям, выражаемыми нами в настоящей нашей докладной записке:

Если найдено, что в довольно стесненном положении, требующем отмены многих ограничительных мер находится русская печать⁶, то должно признать, что в особенно стесненном положении находится слово малорусское: его функциям, самой возможности его существования, поставлены тяжелые преграды, как в умственном обиходе народа, так и в среде интеллигентной.

Между тем, малорусский язык имеет все права на существование, на признание его правоспособности в культурной жизни населения; какое бы название ни присваивалось за малорусским словом, – словом этим говорит много-миллионный народ, издавна запечатлевший свой национальный духовный склад в обширной эпической и лирической словесности, за которую как русская, так и западно-европейская критическая наука признала высокие достоинства.

Было время, когда малорусское слово имело полные права и в гражданской жизни края: при нахождении Украины еще под политической властью Польши⁷ украинское слово не было преследуемо, не было изгоняемо ни из области тогдашней литературы, ни из школы, ни из суда, ни вообще из тогдашнего официального как духовного, так и гражданско-войскового уклада жизни украинского населения.

Повидимому, не было оснований ограничивать жизнедеятельность украинского слова и в дальнейшем периоде политической жизни народа; между тем, слово, называемое теперь малорусским, находится в настоящее время в резко противоположном состоянии: оно совершенно лишено всякого права гражданства в культурной жизни населения. Прежде всего, оно запрещено в школе, в народной библиотеке, вообще в народной литературе, во всех ее многообразных сферах.

Вред, который от этого получился, должен бы остановить на себе внимание как педагога, так и общественного деятеля, включительно до сферы, ведающей высшие государственные интересы и соображения.

Изгнание малорусского языка из школы мешает успешному усвоению школьной грамоты и общему развитию учащихся, особенно принадлежащих к массе сельского населения.

В сельских школах Малороссии совершенно не допускаются не только учебники на малорусском языке, но и какие-бы то ни было объяснения по-малорусски со стороны учащихся. Издания всех вообще школьных книг на малорусском языке воспрещены. Между тем к значительному отличию языка русского от малорусского присоединяется еще и то обстоятельство, что составители учебников для народных школ, имея в виду по преимуществу массу школьников населения великорусского, особенно стараются приблизить язык учебника к говору великорусскому, – в силу чего содержание учебника нашей народной школы делается особенно чуждым и малопонятным для школьника-малоросса, так как пестрит незнакомыми словами, выражениями и оборотами речи.

Конечно, это обстоятельство очень затрудняет успехи школьного ученья, так как значительная часть времени и энергии школьников уходит прежде всего на заучивание чуждого по языку текста учебника. Между тем, именно учебники первоначальные должны быть особенно понятны и близки по языку для учащихся; значение родного языка, так назыв[аемого] «Muttersprache»⁸, достаточно доказано в трудах как европейских ученых Грима⁹, Дистервега¹⁰, Песталоцци¹¹, так и русских, – Ушинского¹² [статья в Журнале Мин[истерства] нар[одного] просвещ[ения] за январь 1863¹³], Потемни¹⁴ и других. Все они говорят о тесной связи образов, мышления и слова и о вреде, который приносится ломкою родной речи при первоначальном обучении.

Если более способные наши ученики сельской школы и преодолевают трудность изучения малопонятного учебника, то все же необходимость выражать в школе свои мысли на непривычном языке затрудняет умственную работу школьника, – это не может не отзываться вредно на его развитии.

Школьная грамота не дает у нас средств к дальнейшему развитию народа, так как не существует у нас и той естественной связи, которая должна быть между школой и внешкольным просвещением народа, ибо также точно воспрещены у нас книги на малорусском языке для народного чтения, – народных библиотек-читален, не говоря уже о периодических дешевых изданиях для народа. В силу этого наш малорусский крестьянин по окончании школы, совершенно не находит близкой ему народной литературы на родном языке, которая могла бы питать в наиболее легкой форме его любознательность и пытливость; чтение остается для него довольно тяжелым трудом, к которому его не тянет; вследствие этого та скудная грамотность, которая приобретаетается в сельской школе, не только не получает дальнейшего развития, но забывается и даже совершенно утрачивается. Выше приведенными причинами объясняется, между прочим, тот статистически проверенный факт, что наименьший рецидив безграмотности замечается среди новобранцев военного округа Московского, а наибольший – в Киевском округе. В большинстве случаев школа дает нашему крестьянину лишь тот уродливый язык, который, удалившись от малорусского, не может также назван и русским. Вред, получаемый от указанных причин, поддерживающих народное невежество, не дающих возможности бороться с ним наиболее естественными способами, очевиден сам собою, равно как и все последствия, отсюда выходящие, для народной и государственной жизни.

Экономический быт нашего народа также страдает от запрещения популярных изданий на народном языке, относящихся, между прочим, к сельскому хозяйству. В народном языке нашли свое выражение особенности местного сельскохозяйственного быта, на нем создавалась обширная терминология сельскохозяйственных работ; местный язык и земледелец – неразделимы. Не меньшее применение имеет народная терминология и в многочисленных отраслях кустарного, вообще промышленного труда, между тем и в этой области издания на малорусском языке также не могут иметь хода. Таким образом, современным заботам правительства относительно поднятия нашего сельского хозяйства и промыслов – запрещение относящихся к этим областям изданий на близком для народа малорусском языке является не малым противодействием.

Но не в одном только утилитарном отношении можно видеть проявление того вреда, который причиняется устранением народного языка из культурного обихода народа; – должно считаться также и с народной психикой, которая играет хотя трудно осязаемую, но свою несомненную роль, и в этом отношении устранение народного языка с первых же ступеней культурной и гражданской жизни крестьянина несомненно вредно влияет и на духовно-нравственную сторону его жизни: видя, что, начиная с первоначальной школы, его родной язык везде попирается и отвергается, как нечто недостойное, юноша-крестьянин приучается смотреть сам на него, как на нечто презренное, а вместе с тем относится с презрением и ко всем говорящим этим языком, своим ближайшим родным и односельчанам¹⁵.

Такое искажение нравственного облика сельского юношества, воспитание школою и жизнью целых поколений в каком-то самопрезрении и рабском унижении, в презрении того, что для человека должно быть священным, – его родной язык и нравственное достоинство его близких, – конечно, может иметь лишь очень вредные последствия: от личностей невежественных, неразвитых, нравственно приниженных нельзя ждать

полезных и хороших граждан. – К этому надо прибавить, что при всей приниженности, слабости самосознания нашего народа, все-же мысль о несправедливости изгнания его языка из школы и жизни может проникнуть и уже начинает проникать, – хотя бы в сознание отдельных единиц из народа, а это, конечно, не может не внести известную горечь и недовольство в народную среду, – обстоятельство, которое нельзя оставлять без внимания.

Во всяком случае, несомненно то, что среди малорусской интеллигенции бесспорное положение малорусского языка в школе и народной литературе живо чувствуется и вызывает как постоянное указание на прискорбность самого факта, так и многочисленные ходатайства о его устранении: не только отдельные лица входят с докладами по этому поводу в подлежащие места, но и возбуждают ходатайства по тому же вопросу целые учреждения.

Начиная с 1880 г. за допущение малорусского языка в школу высказались Губернские Земские Собрания: Херсонское в 1880 г., Черниговское – дважды в 1881 и 1900 г.г.¹⁶, Полтавское – в 1904 г.; Уездные Земские Собрания: Черниговское, Елисаветградское¹⁷ и Борзенское; сельско-хозяйственные Комитеты¹⁸ Хотинский¹⁹, Бердянский²⁰, Новомосковский²¹, Хорольский²², Лохвицкий²³, Воронежский²⁴, Полтавский; Комиссии Комитетов Черниговского и Конотопского²⁵ (доклады их не были рассмотрены Комитетами); этот же вопрос возбуждался в Ананьевском²⁶, Лубенском²⁷ и друг[их] Комитетах, но также рассмотрен не был. Кроме названных Земских Собраний и Комитетов, собственно за необходимость допущения книги на малорусском языке высказались еще Борзенский Уездный Комитет, Экономический Совет Черниговского Губернского Земства, съезд земских врачей и представителей земств Черниговской губернии в 1897 г. (с его мнением согласилось и Черниговское Губернское Земское Собрание), Агрономический Съезд, бывш[ий] в Москве в 1901 г., Полтавский Кустарный Съезд 1901 г., Петербургский Кустарный Съезд 1902 г., Петербургский Технический Съезд 1903 г., Харьковское и Киевское Общества Грамотности²⁸; о том же неоднократно ходатайствовал Петербургское Благотворительное Общество издания дешевых и полезных книг для малорусского народа²⁹, о необходимости расширения прав малорусского языка ходатайствовал также съезд сценических деятелей³⁰. Все эти ходатайства или оставались без ответа, или отклонялись. – В самое последнее время Киевское Общество Грамотности в подробно мотивированном ходатайстве просило устранить препятствия, в силу которых книги на малорусском языке не допускаются в училищные, сельские и бесплатные библиотеки-читальни, а также препятствия, затрудняющие разрешение к печати научно-популярных книг на малорусском языке, и очень скоро получило ответ, что ходатайство это удовлетворено не будет. Несколько иной ответ, но также отрицательный, получило в 1903 г. Черниговское Губернское Земство на ходатайство, возбужденное еще в 1898 г. о включении в список разрешенных для народного чтения книг 50 книг на малорусском языке: согласно с заключением Министерства народного просвещения, Комитет Министров, по журналу 3 июня 1903 г. нашел необходимым повременить с разрешением ходатайства впредь до разрешения возбужденного Министерством народного просвещения общего вопроса о допущении в сельские библиотеки изданий на местных наречиях.

В таком положении находится вопрос о правах малорусского языка в школе и народной литературе.

Не в лучшем положении находится вопрос о малорусском языке в литературе круга интеллигентного. Разница лишь в том, что, как сказано, интеллигенция может особенно живо чувствовать несправедливость положения и горечь, ею вызываемую.

По отношению к своему языку интеллигенция наша, – если мы бросим исторический взгляд на ее прошлое, – в сущности, никогда не порывала связи с малорусским словом. Конечно, она в свое время пережила тот период, который переживает интеллигенция каждого народа, когда небольшая часть его, воспринявшая культуру извне, сохраняет и ревниво оберегает от массы народной тот книжный язык, на каком явилась к нему культура. У нас таким языком обособленного просвещенного круга был язык греко-славянский. Но при постепенном расширении интеллигентного круга – все более и более значительным элементом входило в нашу старую письменность слово

малорусское, включительно до того времени, когда, в XVI и XVII веке, оно получило широкий доступ в сферы литературной и во всей культурной и гражданской жизни; в этот период малорусское слово вошло в школу, в юридический обиход, на нем говорились проповеди, делались переводы священного писания (именно с целью сделать его более доступным для народа), на этом же языке писались исторические хроники, научные сочинения, на нем же развилась целая драматическая и виршевая литература, – послужившая вместе с другими сочинениями малорусских ученых и писателей основой просвещения северной Руси.

При дальнейшем историческом ходе событий органическая связь нашей интеллигенции со своим народным языком была подавлена воздействиями северно-русскими, но никогда не могла быть порвана окончательно. Под демократическим веянием западно-европейским произошло в конце 18-го и начале 19-го столетия то знаменательное обращение снова к своему народному языку, которое вызвало как бы на-ново возникавшую литературу малорусскую, основателем которой считается полтавец Котляревский³¹, давший свои произв[едения], – стихотворную поэму и драматические пьесы – на народном малорусском языке.

Чем дальше, тем это обращение к родному языку делалось сознательнее. Что интереса и симпатии к нему не чужды были даже наивысшие сферы малорусского общества, доказываются такими фактами, как издание в начале 19-го столетия одного из первых сборников малорусских дум и песен князем Цертелевым³², представителем малорусского аристократического рода; сенатор Трощинский³³ устраивает в своем Полтавском имении спектакли на малорусском языке.

Вместе с сборниками старой народной словесности издавались и самостоятельные произведения новых малорусских авторов, среди которых, после Гулака-Артемовского³⁴ и Квитки³⁵, появляется такой высокоталантливый автор как Шевченко³⁶, который сочетал с таким совершенством в одно целое народный язык и литературную композицию. В 60-е годы в малорусской литературе явилось большое оживление; появляется много новых авторов, между прочим такие выдающиеся как Кулиш³⁷, Марко Вовчок³⁸ и др[угие], издается даже малорусский журнал «Основа»³⁹; печатаются и книжки для народа – буквари и проповеди.

Но тут именно начался период стеснения малорусской литературы, закончившийся почти совершенным запрещением малорусского слова. Ограничительные меры были окончательно установлены ВЫСОЧАЙШИМ Указом 18 мая 1876 г.⁴⁰, действующим и в настоящее время; правда, в 80-х годах сделаны были некоторые незначительные смягчения установленных в нем правил, но в главных чертах он остается без изменений. В силу этого Указа воспрещено печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов за исключением лишь: а) исторических документов и памятников и б) произведений изящной словесности с тем, чтобы в этих последних не допускалось никаких отступлений от общепринятого русского правописания и чтобы разрешение на печатание их было даваемо не иначе, как по рассмотрении рукописи в Главном Управлении по делам печати; кроме того, в видах преграждения доступа в Россию произведений малорусской литературы, издающейся за границей, главным образом, в Галиции, воспрещен ввоз каких бы то ни было книг и брошюр, «издаваемых на малороссийском наречии» [Виділено в тексті розбивкою – Т. Д.].

Таково было узаконение, поставившее преграду свободному существованию малорусского слова, до крайней степени ограничившее пределы литературного пользования им.

Так как узаконение это не было опубликовано⁴¹ и так как текст его был очень краток, то являлась к тому же возможность довольно произвольного и распространенного толкования его со стороны цензоров, ведавших малорусские произведения: запрещались не только книжки и брошюры для народа, научно-популярные и сельско-хозяйственные, запрещались также книжки для детского чтения, имевшие право быть причисленными к произведениям изящной словесности, – дозволявшимся Указом 1876 года. Таким образом запрещались нередко самые невинные рассказы, сказки и пр[очее], если только они были написаны на малорусском языке и предназначались для детского чтения.

Такое же распространенное толкование Указа [18]76 года применялось и ко всем вообще переводам [Виділено в тексті розбивкою – Т. Д.] на малорусском языке, хотя

бы то были бесспорно переводы произведений изящной словесности; иногда можно было видеть, что цензоры как бы сами для себя в тексте Указа 1876 года вполне ясных указаний для запрещения данного перевода и потому искали для этого иных оснований; был случай, когда перевод «Марии Стюарт» Шиллера⁴², представленный в цензуру Гринченком⁴³, был запрещен на основании 113 ст. Уст[ава] о Ценз[уре] и Печати, устанавливающей, что «при цензуровании статей, касающихся частей: военной, судебной, финансовой и предметов ведомства Министерства Внутренних Дел, цензоры обязаны руководствоваться особо изданными наставлениями». – Был случай, когда перевод «Одиссеи» Нищинского⁴⁴, изданный во Львове, был представлен в русскую цензуру и возвращен неразрезанным с уведомлением, что это сочинение не может быть допущено в Россию. Неразрезанный экземпляр «Одиссеи» хранится в одном из Львовских музеев для указания того, как цензируются книги в России.

К области запрещенных переводов относятся также запрещения перевода на малорусский язык книг Священного Писания. В то время, как в старой южнорусской письменности переводы эти были признаваемы делом достойным, полезным и совершенно не запрещались, – новейшая история нашей литературы дает совершенно иные, печальные факты.

Еще в 60-х годах перевод Евангелия был представлен Марачевским⁴⁵ в ИМПЕРАТОРСКУЮ Академию Наук. Академия признала, что «Евангелие» на народном наречии малороссиян много способствовало бы их нравственно-религиозному образованию, и дала самый лучший отзыв о переводе.

Евангелие допущено не было. В 1900 г. Академия Наук вновь возбуждала вопрос об издании Евангелия в переводе Марачевского, но встретила решительное несогласие со стороны Синода и Петербургского митрополита. В последнее время Академия вновь сделала Св. Синоду подробно мотивированное представление по тому же предмету.

Не лучшая судьба постигла Библию, изданную Библейским Обществом⁴⁶ в Вене в 1903 г. в переводе Кулиша, Левицкого⁴⁷ и Пулюя⁴⁸. Один из переводчиков Библии, профессор Пражского университета Пулюй просил о том же Главное Управление по делам печати; прошение его было передано в Святейший Синод, который 10 июля 1904 г. признал ходатайство не подлежащим удовлетворению. Обращался Пулюй с такою же просьбою и в Академию Наук, и все же в России, где имеется Евангелие на 70 языках и наречиях, малорусское население лишено права читать священное писание на своем родном языке, права, которым пользуются малороссы, живущие в пределах Австрийской Империи⁴⁹.

Таким образом, священное писание на малорусском языке – явилось книгою запрещенною, и тот, у кого, она будет найдена, понесет наказание, как за намерение скрыть от правительства недозволенную и вредную книгу (ст. 1022 улож[ения] о нак[азаниях]).

К такому печальному положению дела относятся также следующие факты:

В силу запрещения ввоза в Россию каких бы то ни было книг «на малороссийском наречии», в России оказывается фактически запрещенною вся малорусская книга, изданная за границей, вне всякой зависимости от ее содержания; такое запрещение изъемот из обращения целый ряд изданий, имеющих высокий научный интерес, ибо под это запрещение подходят, напр[имер], все издания «Научного Товариства имени Шевченка»⁵⁰ во Львове, в которых содержатся выдающиеся труды по разным отраслям наук, преимущественно по истории и археологии, обратившие на себя внимание как ученых учреждений – Академий, так и отдельных ученых.

В силу также распространенного толкования указа [18]76 года, который совершенно не упоминает о печатании на малорусском языке периодических изданий, – были запрещаемы цензурою всякого рода газеты и журналы на малорусском языке. Следующие факты дают указания, что постоянно поступали ходатайства издателей и постоянно получался на них один и тот же отрицательный ответ: в 1883 году малороссийские писатели из Киева М. Старицкий⁵¹ и О. Пчилка⁵² просили Главное Управление по делам печати⁵³ о разрешении издавать в Киеве на малорусском языке журнал «Рада»⁵⁴, исключительно литературный, и получили ответ, что ходатайство их «не подлежит удовлетворению».

В 1897 г. из Чернигова было возбуждено ходатайство о разрешении издания ежене-

дельной газеты для народа «Порада», затем просили о разрешении изданий: Коваленко – периодического органа «Украина», Левицкий – «Проминь», Яворский – «Рилля» (сельско-хозяйственный журнал), Яблоновский – «Степь», Чикаленко и Левицкий – «Селянин», г[оспо]жа Муркен «Хлибороб» (сельско-хозяйств[енный]), Ефремов – «Вик», Коваленко – «Недиля», Рябошапка – «Днипр», Луценко – «Новины», Семешко – «Громадянин»⁵⁵; из Холма⁵⁶ просили о разрешении издания журнала религиозно-нравственного содержания, несколько земских врачей предполагали издавать народную медицинскую газету на малорусском языке, предположен был целый ряд изданий, но безнадежность в деле получения разрешения останавливает многих от ходатайств о разрешении изданий, так как в самое последнее время, когда возродились надежды на наступление лучших условий для печати, такие ходатайства отклонялись категорически.

Все приведенные факты о запрещении малорусского слова во всех областях литературы, как бы вели к тому, что малорусская литература должна была довести свое существование до минимума и, что малорусский язык должен исчезнуть из культурного обихода.

Но органическая и раз сознанная потребность не могла умереть в малорусском обществе, она искала себе выхода и нашла его – к сожалению, за пределами нашей родины. Малорусская интеллигенция увидела прежде всего, что в соседней Австрийской Галиции⁵⁷ народный язык малорусский не бесправен, – напротив, пользуется значительными правами гражданства: на нем издаются там книги, учебники, газеты, журналы, на нем говорят в Галицком Сейме⁵⁸ представители малорусского народа; он полнопочтен в судах, административных учреждениях, в церкви; на нем идет преподавание в народных школах, гимназиях, университете, где есть 6 малорусских кафедр; на этом языке печатаются ученые труды, издаваемые Обществом имени Шевченка.

Нет ничего удивительного, что, не находя в своем крае удовлетворения живой духовной потребности пользоваться своим родным словом, малорусские писатели обратились со своими произведениями туда, где им был доступ, где была возможность приложить силы для поддержания малорусской литературы. Можно с уверенностью сказать, что наши писатели много способствовали укреплению в Галиции литературы на малорусском языке; почти все старшие писатели, произведения которых так бы и остались в большей своей полноте не известными в России, печатали свои сочинения в Австрийской Галиции, в тамошних журналах: Руданский⁵⁹, Щеголев⁶⁰, Кулиш, Конисский⁶¹, Нечуй⁶², Старицкий, Мирный⁶³, Пчилка и многие другие, за ними последовали писатели новейшие, которые тоже не дождались возможности приложить свои силы и дарования на родине и которых на тот же путь духовного изгнания из пределов своего края толкали запретительные цензурные меры, запрещавшие по большей части даже не содержание сочинения, а язык, которым оно было написано, язык малорусский.

В таком неестественном положении находится дело малорусской литературы в настоящее время.

Малороссы, любящие свое слово, с болью сознают всю уродливость этого положения и не перестают надеяться, что слову этому будет дана возможность свободно жить и развиваться среди того народа, которому оно принадлежит.

Указ 12 Декабря 1904 г.⁶⁴ и вызванный им пересмотр законов о печати оживил наши надежды. В особенности подает нам благие надежды мнение Комитета Министров относительно необходимости пересмотра особых мер, применяемых к малор[усским] произведениям. Мы, представители малорусских писателей и почитателей малорусского слова, просим, на основании всего вышеизложенного, – устранения связанных с постановлениями [18]76 и [18]81 гг. крайне тяжелых мер ограничения малорусской литературы.

Просим иметь в виду, что мы ходатайствуем не о каких-либо привилегиях, а желаем лишь восстановления законных прав нашего родного языка. Мы просим только об уравнении прав литературы малорусской с русской, как относительно печатания всякого рода произведений, оригинальных, переводных, так и периодических изданий, – на тех же правах и началах, какие будут установлены для изданий русских.

Полагаем, что такое утверждение малорусского слова в его законных правах прине-

сет лишь общую пользу, как в смысле развития местного творчества, так и удовлетворения насущных нужд края. Что потребность в восстановлении прав малорусского языка велика, о том свидетельствуют многочисленные голоса отдельных лиц и учреждений в Малороссии, а также тот знаменательный факт, что и среди народа нашего начинают уже появляться, при посредстве сельскохозяйственных обществ и местных газет, голоса, выражающие надежду иметь доступную для народа малорусскую книгу и газету.

Все эти желания кажутся нам более чем справедливыми и заслуживающими внимания. Действительно, если в пределах государства российского существуют литературы польская, литовская, грузинская и другие, имеется возможность печатать на народных языках как отдельные сочинения, так и повременные издания, то почему же должна быть лишена того же права литература малорусская. Мы приветствуем успех соседних иноязычных литератур, веря в то, что каждая из них внесет в общую сокровищницу человеческой мысли и творчества ценные вклады, и твердо надеемся, что малорусская литература, которая уже внесла свою долю в дело просвещения Руси, – тоже могла бы играть такую же роль, когда с ее пути будут сняты несправедливо поставленные преграды.

Остаемся в уверенности, что голос, взывающий во имя справедливости и многообразной пользы народной, будет услышан Вашим Высокопревосходительством и что в высоко учреждении Комитета Министров⁶⁵, призванном для устройства важного вопроса о печати, будет дано справедливому делу справедливое решение.

Держархів Чернігівської області, ф. 1081, оп. 1, спр. 2: «Докладная записка группы украинских писателей Комитету Министров о признании украинского языка и литературы». Без даты. Арк. 1–17.

Примітки

1. *Закон 1876 р.* – йдеться про Емський акт, підписаний імператором Олександром II 18 травня 1876 р. у німецькому місті Емс указ, який розширив заборонні статті Валуєвського циркуляра – українською мовою заборонялося видавати оригінальні твори і перекладати з іноземних мов, ввозити з-за кордону україномовні видання, ставити театральні постановки, організувати публічні читання. З бібліотек вилучалися всі українські книги, заборонялося провадити навчання рідною мовою навіть у початкових школах. На виконання указу було закрито Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства у Києві, газету «Киевский телеграф», звільнено з роботи низку викладачів Київського університету. Див. повний текст: Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. – К., 2001. – Т. 5. – Кн. I / Упоряд. О. Сліпушко. – С. 425–427.

2. *Закон 1881 р.* – йдеться про виданий 8 жовтня 1881 р. таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ, у якому містилися доповнення до Емського акта, зокрема, дозволялися театральні вистави українською мовою, але лише з дозволу генерал-губернатора. Проте заборонялося видавати будь-які книги для дітей, у підцензурних виданнях торкатися історичних сюжетів та висвітлювати життя української інтелігенції, вживати крамольні слова, на кшталт – «Україна», «Запорозька Січ», «козак». С. Єфремов уїдливо писав: «Заборонювано, нарешті все, до чого вигадлива фантазія того чи іншого цензора могла з будь-якого боку вчепитися, заборонювано через примху, бажання вислужитися і т. ін.» // Єфремов С. В тісних рядах: Українська книга в 1798 – 1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 167.

3. *Київський, Подільський і Волинський Генерал-Губернатор* – очільник Київського генерал-губернаторства, яке було засноване 24 лютого 1832 р. у складі трьох правобережних губерній України, проіснувало до 1914 р. На початок 1905 р. його очолював М. В. Клейгельс. Див. докладніше: Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с.

4. *Імператорська Академія наук* – вища наукова установа Російської імперії, заснована у 1724 р. у С.-Петербурзі, з 1803 р. мала статус Імператорської. У січні 1905 р. в результаті звернення Кабінету міністрів в Академії була створена спеціальна комісія

під керівництвом академіка Ф. Корша. Мета її роботи проаналізувати становище української мови. Комісія висловилася за відміну репресивних щодо мови та літератури законів. У 1905 р. окремим виданням вийшла записка Академії наук « Об отмене стеснений печатного малорусского слова ».

5. *Університети південноросійські* – йдеться про університети, засновані в українських губерніях: Харківський (дата заснування – 1805 р.), Київський (св. Володимира, відповідно 1834 р.) і Новоросійський (Одеса, 1865 р.)

6. *Удосить скрутному становищі, що вимагає скасування багатьох обмежувальних заходів, знаходиться російська преса* – прийнятий у 1828 р. цензурний статут в Росії досить жорстко регламентував книгодрукування і періодику в імперії шляхом впровадження попередньої цензури. Тимчасові правила 1865 р. дещо пом'якшили його положення. Але доповнення 1870 – 1880-х рр. суттєво розширювали повноваження адміністрації і відповідно урізували права письменників, журналістів та видавців. Тільки в умовах революції 1905 – 1907 рр. видавці фактично перестали подавати свої видання на цензуру. 24 листопада 1905 р. уряд С. Вітте видав тимчасові правила про «повременную печать», якими скасовувалися попередня цензура і система адміністративних стягнень // *Энциклопедический словарь Русского Библиографического института Гранат.* – 7-е изд. – М., [Б.г.]. – Т. 45. – Ч. 3. – С. 289–290.

7. *Під політичною владою Польщі* – у складі держави Річ Посполита землі Наддніпрянської України перебували з 1569 по 1649 р. У другій половині XVII ст. існувала Українська гетьманська держава, але Андрусівське перемир'я між Росією і Річчю Посполитою поділило Україну по Дніпру: Лівобережжя було поступово інкорпоровано до Московського царства, згодом Російської імперії, а Правобережжя до 1793 р. перебувало у складі Речі Посполитої.

8. *«Muttersprache»* – дослівний переклад з німецької означає «материнська мова».

9. *Грім* – очевидно, йдеться про братів Грімм: Якоба (1785 – 1863) і Вільгельма (1786 – 1859) – німецьких філологів, фундаторів германістики – науки про німецьку мову, літературу й фольклор.

10. *Дістервег* – Адольф Дістервег (1790 – 1866) – німецький педагог-демократ.

11. *Песталоцці* – Йоганн Генріх Песталоцці (1746 – 1827) – швейцарський педагог-демократ.

12. *Ушинський* – Костянтин Дмитрович Ушинський (1824 – 1870/71) – видатний російський педагог-демократ, засновник наукової педагогіки в Росії.

13. *Стаття в «Журнале Министерства народного просвещения» (далі – ЖМНП) за січень 1863 р.* – очевидно, йдеться про третій лист знаменитої праці К. Ушинського «Педагогічна поїздка по Швейцарії» (сім листів), які друкувалися в ЖМНП у 1862 р., № 12 та 1863 р., №№ 1, 3, 4, 6. Автор, зокрема, писав, порівнюючи засадничі основи початкової освіти у Росії та Швейцарії, що в останній: «з дітьми починають навчання тією самою говіркою, якою вони розмовляють дома, це, безперечно, не тільки дуже розумно, а й не менш гуманно. [...] Мало успіху матиме та школа, в яку дитина приходить, наче з раю в пекло [...]; а майже таке враження повинна справляти школа на дитину малоросіянина, коли вона починає відвідувати це дивне місце, в якому одному тільки на все село й розмовляють незрозумілою мовою. Дитину, яка не чула дома жодного великоруського слова починають у школі з першого ж дня ламати на великоруський лад, і добре б ще справді на великоруський, а то на той потворний жаргон, який виробляється в малоосвіченого малороса при намаганні розмовляти по-великоруськи» // Ушинський К. Д. *Вибрані твори: У 2-х т.* – К., 1983. – Т. 2. – С. 99–100.

14. *Потебня* – Олександр Опанасович Потебня (1835 – 1891) – український і російський філолог-славіст.

15. *Усунення народної мови з перших же ступенів культурного і громадського життя селянина безсумнівно шкідливо впливає і на духовно-моральний бік його життя* – Б. Грінченко писав про ситуацію у школі на Донбасі, де він учителював у другій половині 1880-х рр.: «Другим денаціоналізатором наших хліборобів була школа. Вона працювала тут з року 1879 і була гостро «обрусительна». Школярі в її ніколи не бачили української книжки, українська мова виганялася зовсім з дитячих уст. [...] Школярі, покінчивши школу, або зовсім забували про ту науку, якої вони там добули, або йшли в писарі, в

прикащики, зовсім одбивалися від села, згорда дивилися на мужика і з величезною зневагою ганьбили «хахлацкий языкъ» // Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907. – С. 10.

16. *Чернігівське – двічі в 1881 і 1900 рр.* – див. про це докладніше: Холмский А. И. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1865 – 1882. – Одесса, 1884. – С. 204; І. Л. Шраг: документи і матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко та ін. – Чернігів, 1997. – С. 94–103; Грінченкова М. і Верзилів А. Чернігівська українська “Тромада”: Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під. ред. М. Грушевського. – К., 1928. – С. 476–480.

17. *Єлисаветград* – повітове місто у Херсонській губернії, тепер місто Кіровоград, центр однойменної області.

18. *Сільсько-господарські комітети* – очевидно, йдеться про засновану з ініціативи С. Вітте Комісію з селянського питання, офіційна назва «Особое совещание о нуждах сельско-хозяйственной промышленности». Нарада працювала у С.-Петербурзі з 22 січня 1902 р. по 30 березня 1905 р. Упродовж 1902 р. були утворені також губернські і повітові комітети. Див. докладніше: Вітте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 490–540. Є. Чикаленко зазначив, що ці, «віттевські», комітети були використані українськими діячами, щоб «проводити резолюції про скасування закону 1876 р. і заведення української мови в школах, бо без цього не можливе піднесення сільсько-господарської техніки...» // Чикаленко Є. Спогади 1861 – 1907. – Нью-Йорк, 1955. – С. 368.

19. *Хотинський* повіт перебував у складі Бессарабської губернії, тепер район Чернівецької області.

20. *Бердянський* повіт перебував у складі Таврійської губернії, тепер район Запорізької області.

21. *Новомихаський* повіт перебував у складі Катеринославської губернії, тепер район Дніпропетровської області.

22. *Хорольський* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

23. *Лохвицький* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

24. У *Воронезькій* губернії мешкала значна кількість українців, а в трьох повітах – Грайворонському, Новооскольському і Путивльському – українське населення переважало.

25. *Конотопський* повіт перебував у складі Чернігівської губернії, тепер район Сумської області.

26. *Ананьївський* повіт перебував у складі Херсонської губернії, тепер район Одеської області.

27. *Лубенський* повіт перебував у складі Полтавської губернії, тепер район однойменної області.

28. Харківське і Київське Товариства Грамотності – громадсько-просвітні організації – товариства грамотності – діяли в Росії у другій половині XIX ст. і до 1917 р., мали на меті поширення грамотності й освіти серед широких народних мас. Харківське товариство для поширення в народі грамотності, засноване у 1869 р., видавало літературу переважно російською мовою. Київське товариство грамотності (1882 р.) видавало й популярні книжки українською мовою, твори Т. Шевченка. У 1897 р. це товариство очолив В. Науменко.

29. *Петербурзьке «Благотворительное Общество издания дешевых и полезных книг для малорусского народа»* – це товариство, як іронічно писав С. Єфремов, «під довгим і нечупарним назвиськом» було засноване у 1898 р. і проіснувало до 1918 р., неофіційно воно називалося «Благодійне товариство» або «Просвіта», досить швидко «неустанними заходами й енергією головою П. Стебницького та О. Лотоцького вибилося на визначну культурну установу», зусиллями якої видано «популярно-наукову бібліотеку» з 80 назв, накладом в понад 1 млн. примірників // Єфремов С. В тісних рямцях: Українська книга в 1798 – 1916 рр. // Єфремов С. Вибране: Статті. Наук. розвідки. Монографії / Упоряд., передм. та прим. Е. Соловей. – К., 2002. – С. 172.

30. З'їзд сценічних діячів – йдеться, очевидно, про Перший Російський з'їзд теа-

тральних діячів, який відбувся у 1897 р. в Москві. М. Старицький виступив на ньому з доповіддю про потреби українського театру.

31. *Котляревський* – Іван Петрович Котляревський (1769 – 1838) – український письменник, класик національної літератури. Точка зору, викладена в документі, була поширена в середовищі української інтелігенції. Б. Грінченко писав у листі до Т. Зіньківського від 17 листопада 1888 р.: «На мою думку, той час, як озвався з своїм словом Котляревський, був для нас рубіконом: не перейди ніхто цього Рубікона, що межував сторочка XVIII од XIX, не озвись з новим українським словом, загинула б наша література. [...] Якби не було Котляревського, не було б Шевченка, а не було б Шевченка, не було [б] на світі української нації зовсім» // «... Віддати зумієм себе Україні»: Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком / Вступ. сл., комент. С. С. Кіраля. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С. 112.

32. *Цертелев* – Микола Андрійович Цертелєв (Цертелі, 1790 – 1869), грузинський князь, – український фольклорист, один з перших дослідників української народної поезії («Опыт собрания старинных малороссийских песней», СПб., 1819). Сучасні дослідники не підтверджують його українське походження, значно більшу роль у його інтересі до національної культури, очевидно, зіграла та обставина, що він народився у м. Хорол на Полтавщині. Див. докладніше: Довідник з історії України / За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – Т. 3. – С. 552–553.

33. *Троцинський* – Дмитро Прокопович Троцинський (1754 – 1829) – російський державний діяч, меценат української культури. Маєток Д. Троцинського в с. Кибинці на Полтавщині в першій чверті XIX ст. вважався в середовищі освіченої публіки «Малоросійськими Афінами».

34. *Гулак-Артемівський* – Петро Петрович Гулак-Артемівський (1790 – 1865) – український письменник-байкар, вчений, у 1841 – 1849 рр. – ректор Харківського університету.

35. *Квітка* – Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко (1778 – 1843) – український письменник і драматург.

36. *Шевченко* – Тарас Григорович Шевченко (1814 – 1861) – великий український поет.

37. *Куліш* – Пантелеймон Олександрович Куліш (1819 – 1897) – відомий український письменник, історик, етнограф, літературний критик та перекладач.

38. *Марко Вовчок* – літературний псевдонім Марії Олександрівни Маркович, урожденної Вілінської (1834 – 1907) – українська письменниця.

39. «*Основа*» – український суспільно-політичний та науково-літературний щомісячний часопис, який виходив з січня 1861 р. до жовтня 1862 р. у Петербурзі. Видавцем та редактором був В. Білозерський, видатну роль в організації роботи журналу відіграли П. Куліш, М. Костомаров та інші.

40. Див. примітки №№ 1, 2.

41. *Оскільки узаконення це не було надруковано* – з цього приводу Ю. Шевельов писав: «Російський уряд ніколи не опублікував ані указ 1876 року, ані додаток до нього 1881 р. Вони були таємними і мали б лишитися незнаними для людности. Однак, дуже скоро їхній зміст і навіть дослівний текст стали відомі. Вже 1876 року львівський журнал «Правда» у статті «Указ проти руського язика» аналізує зміст Емського указу. 1878 року до Міжнародного літературного конгресу в Парижі М. Драгоманов, що емігрував з Києва до Женеви, подав реферат «La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe», який був того ж року виданий у Женеві. Інтелігенція в Росії довідувалася про указ із закордонної преси. Так, «Revue des deux mondes» надрукував у серії «L'empire des tsars et les russes» статтю Анатолія Леруа-Больє (Leroy-Beaulieux) «La presse et la censure» (том 37, ст. 88). У роках 1880 – 1882 легальна російська преса в межах Імперії широко обговорювала питання антиукраїнського законодавства. Принаймні дванадцять періодичних видань (Савченка, 175), а серед них такі поважні журнали як «Вестник Европы» та «Русская старина», брали в тому участь» // Шевельов Ю. Вибрані праці: У двох книгах. – 2-е вид. – К., 2009. – Кн. 1: Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. – С. 33.

42. *Переклад «Марії Стюарт» Шіллера* – трагедія великого німецького письменника

Йоганна Фрідріха Шіллера (1759 – 1805) про долю королеви Шотландії, яка жила у XVI ст., була завершена у 1800 р. Вважати, що зміст п'єси, перекладеної українською мовою Б. Грінченком, якось міг загрожувати державним чи військовим таємницям Росії – це знуцання над здоровим глуздом. Річ у тім, що таким чином цензура дбала, щоб у імперії світову класику всі сприймали винятково через російськомовні переклади.

43. *Грінченко* – Борис Дмитрович Грінченко (1863 – 1910) – український письменник: прозаїк, поет, драматург, перекладач і громадський діяч.

44. *Переклад «Одіссеї» Ніщинського* – переклад поеми Гомера «Одіссея», здійснений Петром Івановичем Ніщинським (1832 – 1896) – українським композитором і перекладачем, був надрукований у Львові у 1889 р. (перша частина, 1–12 рапсодії) та у 1892 р. (друга частина, 13–24 рапсодії) // Пархоменко Л. Петро Ніщинський. – К., 1989. – С. 63–64. У листі до О. Кониського від 19 травня П. Ніщинський писав: «Переклад «Одіссеї» на малоруську мову – це справа всезагальна, народна. Я тут є лише виконавцем і виразником волі цілої нації» // Цит. за: Пархоменко Л. Назв. праця. – С. 54.

45. *Морачевський* – Пилип Семенович Морачевський (так по-українськи пишеться це прізвище, 1806 – 1879) – український педагог, письменник, найбільше відомий своїм перекладом Св. Письма українською мовою. З 1849 р. по 1859 р. він працював інспектором Ніжинського юридичного ліцею, і якраз на цей період припадає переклад Євангелія. Коли П. Морачевський у вересні 1860 р. звернувся до митрополита санкт-петербурзького і новгородського Ісидора з проханням посприяти у виданні україномовного Євангелія, то отримав відмову. Не допомогла і підтримка його роботи з боку російської Академії наук // Самойленко Г. В. Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач. – Ніжин, 1999. – С. 10–11.

46. *Біблейне Товариство* – християнська позаконфесійна організація, метою діяльності якої є переклад Біблії і окремих книг Старого і Нового Завіту мовами народів світу, видання і поширення релігійної літератури. Першими були засновані Британське й Іноземне Британське товариства (1804 р.), яке й здійснило видання у Відні україномовної Біблії. Українське Біблейне товариство створене у 1991 р.

47. *Левицький* – Іван Семенович Нечуй-Левицький (1838 – 1918) – український письменник, співавтор перекладу Псалтиря та Євангелія українською мовою.

48. *Пулюй* – Іван Пулюй (1845 – 1918) – український фізик, електротехнік, теолог, співавтор перекладу Псалтиря та Євангелія українською мовою.

49. *Австрійська імперія* – правильно: Австро-Угорська імперія, оскільки у 1867 р. була досягнута компромісна угода між Австрією та Угорщиною про створення дуалістичної, двоєдиної держави. Українські землі входили і до Австрійської частини імперії – Східна Галичина й Північна Буковина, і до Угорської – Закарпатська Україна.

50. *Наукове товариство імені Шевченка* (Товариство ім. Шевченка, НТШ) – перша українська наукова інституція, заснована у Львові у 1892 р. на базі Літературно-Наукового товариства (1873 р.), яке теж носило ім'я Т. Шевченка. Сучасні дослідники вважають, що це перетворення відбулося заходами В. Антоновича й О. Кониського. Останній в одному з номерів «Правди» чітко з'ясував потребу реформи Товариства на наукове, щоб воно стало «засновником майбутньої українсько-руської академії наук» // Кучер Р. В. Наукове товариство імені Шевченка: Два ювілеї. – К., 1992. – С. 19.

51. *М. Старицький* – Михайло Петрович Старицький (1840 – 1904) – український письменник, театральний і культурний діяч. У 1883 р. очолив перший український театр.

52. *Олена Пчілка* – псевдонім Ольги Петрівни Косач (уродженої Драгоманової, 1849 – 1930) – української письменниці, культурної і громадської діячки, учасниці депутації української інтелігенції до голови Кабінету міністрів С. Вітте.

53. *Головне Управління у справах друку* – вищий орган державної цензури в Росії.

54. *«Рада»* – літературно-науковий альманах, який замість щомісячного журналу видавав у Києві М. Старицький. Вийшло два випуски – 1883 і 1884 рр.

55. Цей докладний перелік можна назвати мартирологом намірів українських діячів у галузі національної журналістики і водночас обвинувальним актом щодо політики царського самодержавства. Деякі з цих видавничих планів пощастило, бодай частково, реалізувати в умовах революції 1905 – 1907 рр. С. Єфремов яскраво описав свій досвід спілкування з міністром внутрішніх справ П. Святополк-Мирським з приводу одер-

жання дозволу на видання журналу «Вік». Див. докладніше: Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упоряд., вс. ст. І. Гирич. – К., 2011. – С. 560–552.

56. Місто Холм тоді входило до складу Російської імперії, тепер – у складі Польщі.

57. *Австрійська Галичина* – йдеться про Східну Галичину, яка з 1772 р. входила до складу Австрійської, а з 1867 р. – Австро-Угорської імперії.

58. Галицький сейм – вищий законодавчий орган коронного краю Галичина (1861 р.) у складі Австро-Угорської імперії.

59. *Руданський* – Степан Васильович Руданський (1834 – 1873) – український поет, перекладач, фольклорист.

60. *Щоголев* – Яків Іванович Щоголів (1823 – 1898) – український поет. Див. про нього: Погрібний А. Яків Щоголів // Погрібний А. Поклик дужого чину: статті, портрети, силуети, наближення, публіцистика / Вст. сл. В. Г. Дончика та П. П. Кононенка. – К., 2009. – С. 82–152. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

61. *Кониський* – Олександр Якович Кониський (1836 – 1900) – український письменник і громадський діяч.

62. *Нечуй* – Іван Нечуй-Левицький. Див. примітку № 47.

63. *Мирний* – Панас Мирний (справжнє прізвище Рудченко Панас Якович, 1849 – 1920) – український письменник.

64. *Указ 12 грудня 1904 р.* – під такою назвою увійшов в історію документ, підписаний імператором Миколою II 12 грудня 1904 р. Його основні положення з метою стабілізації ситуації в країні розробив «ліберальний» міністр внутрішніх справ П. Святополк-Мирський (серпень 1904 – січень 1905 рр.). Передбачалося усунути найбільш кричущі пережитки минулого, вдосконалити систему управління, розпочати реформи, в тому числі і в сфері книгодрукування та періодичних видань. Ю. Макарцев писав: «Сокращение предварительной цензуры должно было сопровождаться установлением преследования по делам печати не иначе, как по суду» // webmaster@historichka.ru. Текст Указу розробляв С. Вітте і барон Е. Нольде. Голова Комітету міністрів у своїх мемуарах приділив значну увагу реалізації положень указу. Див. докладніше: Вітте С. Ю. Воспоминания: В 3-х т. – М., 1960. – Т. 2. – С. 354–373.

65. *Висока установа Комітету Міністрів* – йдеться про комісію, засновану на підставі Указу 12 грудня 1904 р., для вироблення нового цензурного статуту. Її очолив протеже С. Вітте – Дмитро Хомич Кобеко (1837 –?) – директор публічної бібліотеки, член Державної ради. Повністю реформа так і не була реалізована.

Настоящая публикация представляет собой обнародование докладной записки, врученной делегацией украинских деятелей председателю Кабинета Министров России в феврале 1905 г., – интересного документа начала революции 1905 – 1907 гг., в котором отражено стремление национальной интеллигенции к устранению неравноправного положения украинского языка законным путем.

Ключевые слова: украинский язык, докладная записка, запретительные законы, деятели национально-освободительного движения.

This publication manifests the report, which the delegation of Ukrainian figures handed to the Chairman of Russia Cabinet of Ministries in February, 1905. The document of the beginning of the revolution 1905 – 1907 reflects the national intelligentsia's aspirations to elimination of Ukrainian language's disparity in legal way.

Keywords: Ukrainian language, memorandum, prohibitive laws, figures of the national-liberation movement.